

УКРАЇНСЬКА МРІЯ Т. ШЕВЧЕНКА

У дні, коли відзначається Шевченкове 200-ліття, варто поміркувати про його візонерство, прозирання майбутнього України і ширше – про українську мрію поета як у її загальнонаціональному, так і в індивідуально-приватному вимірі.

Сила Шевченкової уяви, як відомо, у часи дитинства стимулювалася такими чинниками, як схильність до самотності, потаємність, зосередженість на житті свого внутрішнього “Я”, виняткова емоційна вразливість. Десь тоді, у дитячі роки, Тарас чув перекази про заховані гайдамаками скарби, легенду про Звенигору, з вершини якої в час небезпеки лунав тривожний дзвін, і згодом, у 1843-му, мистецька фантазія поета трансформувала ці історії в надзвичайно містку метафору – символ *скарбу*, якого дошукуються вороги України, проте розшукати не можуть. Що ж до дітей матері України, то вони слід до скарбу загубили, хоча, вірить поет, не назавжди:

Ех, якби-то,
Якби-то знайшли, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.

Це рядки з вірша “Розрита могила”; той-таки мотив захованого скарбу наявний і в поемі-містерії “Великий льох”. В обох творах ідеться про символ національної волі – здавалося б, загубленої на хистких дорогах історії, проте ні, каже поет: “старі батьки” до пори до часу *заховали* той скарб, і рано чи пізно він буде віднайдений.

Тут варто нагадати, що “Розрита могила” й “Великий льох” були написані в пору “трьох літ”, коли в поета з’явилося відчуття його особливого призначення. Повернувшись в Україну після 14 років розлуки, він побачив не уявлювану, не виміряну, а реальну Україну, що постала перед його очима великою руїною. Картина майже цілковитої загибелі нації не могла не приголомшити поета.

Відчуття свого особливого призначення, що пробудилося в Шевченка в 1843–1845 рр., означало, що він мусив стати голосом німої України, мусив сказати за всіх, здолати власний відчай, засвітити вогонь національного ідеалу, проклясти таємних і відвертих ворогів, роздмухати іскру любові в кожному, у кого вона ще жевріла.

У творах періоду “трьох літ”, як, зрештою, і в поезії пізнішої пори, Т. Шевченко висловив найголовніші для української нації істини, своєрідні десять заповідей, у яких відбилися його уявлення про українську мрію і про те, що стоїть їй на перешкоді.

Заповідь перша. Не сподівайтесь на щастя поза “своєю хатою”.

У посланні “І мертвим, і живим...” є блискуча формула самореалізації нації:

У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки

На чужому полі.
*В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.*

“Своя хата” в Шевченка – вершина національних мріянь. Своя хата – це можливість самоздійснення на основі питомих традицій, власних, а не накиннутих розумінь правди, історії, моралі...

Про “свою правду”, різко протиставлену “правді” офіційних історіографів, Т. Шевченко полемізував у вірші “Холодний Яр”, захищаючи гайдамацтво як від нищівних присудів Аполлона Скальковського, так і загалом від намірів усяких “голодних ворон” “переписувати історію”, закріплену в народній історичній пам’яті...

Шевченко знав: шлях до самоздійснення – довгий і тернистий; він вимагає передусім *пробудження приспаної України*. Серед багатьох відтінків значень, що їх у Т. Шевченка має слово “сон”, є й таке: сон – це летаргія, це *приспаність*, що паралізує свідомість і волю. “Вона заснула, цар Микола її приспав”, – написав одного разу про українську волю наш поет, і ці слова звучали як моторошний діагноз тих болячок, що ними супроводжується упокорення нації. Від усвідомлення трагічної парадоксальності ситуації, коли жити доводиться “на нашій – не своїй землі”, від упокорення і приспаності до “своєї хати” – колосальна дистанція, але в тім-то й річ, що Шевченко якоїсь миті відчув у своєму слові ту силу, яка здатна будити приспаних.

Заповідь друга. Знайте, що найбільше зло України – в її “байстрях”, у горе-провідниках, “дядьках отечества чужого”.

Питання про еліту мучило Т. Шевченка особливо гостро. Воно супроводжувалося болісними роздумами про феномен національного відступництва потурнаків, перевертнів, “байстрят Єкатерини”. У “Розритій могилі” він уперше виставив історичний рахунок Богданові Хмельницькому, звісно ж, за Переяславську угоду 1654 р. Але тема Богдана набуває в Шевченка універсальнішого значення: ідеться, зрештою, загалом про перевертнів давніх і сьогочасних.

Ключовим же твором Т. Шевченка, у якому сконцентровано його роздуми про еліту/квазіеліту, виступає його послання “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм...” Неминуче постає запитання про адресата послання. Хто вони, оті мертві, живі й ненарожденні земляки, до яких звертається поет і яким адресовано стільки його саркастичних слів? Відповідь очевидна: “своє” панство, українці-перевертні, “інтелектуали” ХІХ ст., чий потенціал реалізується на користь чужого, а не свого.

Шевченко бачив, що малоросійська *квазіеліта* уражена вірусом національного відступництва. Вона *безлика*, а криза ідентичності, асимільованість, утікання від свого національного “Я” й запобігання перед чужинцями неминуче призводять до моральних хвороб, що починаються із втрати елементарної гідності.

Центральна частина Шевченкового послання – це, власне, полеміка про історію. Її можна було б назвати *зриванням масок*: поет рішуче прощався з романтичними уявленнями про героїчну козацьку минувшину, про Гетьманщину. Тепер, у 1845 р., йому відкрилися нові, значно гіркіші істини:

Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?

Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!

Уявімо на мить, що читач цих рядків – хтось із власників Тростянця (рід Скоропадських), або Сокиринців чи Дігтярів (Галагани), або Згурівки (Кочубеї)... Це їм він кинув слова, що згодом повторюватимуться безліч разів як заклинання: “І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь, / Бо хто матір забуває, / Того Бог карає, / Того діти цураються, / В хату не пускають”.

Здавалося б, гнів поета щойно дійшов вищої точки кипіння. Проте ні, Шевченко не обмежиться інвективами й сарказмом. Він не забуде, що альтернатива для блудних синів, попри все, існує. Думаю, головний авторський месидж полягає все ж не в тому, щоб осудити заблуканих, а в тому, щоб дати їм шанс. Квазіеліті пропонується стати національною елітою. Поет кличе блудних синів повернутися до “великої руїни”, вийти на дорогу любові до “своєї хати” й освячує це майбутнє навернення до України як праведне діяння, як шлях “своєї мудрості”.

Звісно, Шевченко не був би Шевченком, якби наприкінці – знову ж таки, цілком по-апостольськи, проте й дуже по-людськи водночас – не відхилив завісу перед майбутнім. Тим майбутнім, у якому збуваються найдивовижніші національні мріяння:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата –
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердим руками
І діточок поцілує
Вольними устами.

І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!

Що це, як не втілена українська мрія, вистраждана, така жадана ідилія, в якій усе продиктоване любов'ю? Т. Шевченко вірив, що мрія досяжна, якщо різнолікою українською спільнотою рухатиме головний, єдинодумний імператив – Бог і Україна.

Заповідь третя. Не кривдіть “найменшого брата”.

У своїх національних мріяннях і домаганнях, уважав Шевченко, важливо не забути про найупослідженішого, соціально скривдженого, бо чого варта “своя хата”, якщо посполитому народові живеться в ній злиденно?

Шевченків ідеал соціальної справедливості вгадується в багатьох його поетичних візіях, зокрема в написаній у петербурзькому казематі ідилії “Садок вишневий біля хати”. Ключем же до розуміння цього ідеалу можуть бути завершальні слова вірша “Бували війни й військові чвари” про “небагатих-невбогих”, себто про “середній клас”, як би ми сказали тепер!

Заповідь четверта. Пам'ятайте про суд Господній і земний суд.

У Шевченкових віршах і поемах не раз трапляються майже апокаліптичні картини земного пекла. Ось – голос матері-України в тій-таки “Розритій могилі” 1843 р.:

Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...

А ось (у посланні “І мертвим і живим”) – про соціальні кривди у виконанні “оглухлого” панства, не здатного почути лихо тих, кого воно визискує:

Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,

Людей запрягають
В тяжкі ярма...

Слова знайдено такі, що важко сказати, де закінчується біль і починається лють...

Згадка про Господа в Шевченковому посланні звучать як рефрен. Поет постійно нагадує про Божий суд, про те, що примноження зла на землі рівнозначне зневазі до Господа. Він і в інших творах не раз *апелюватиме до християнської свідомості* тих, кому адресувалися його слова. Авторитет Бога, його заповідей видавався йому найголовнішим, найсильнішим, може, навіть останнім аргументом у полеміці з тими, хто коїть зло.

Щоправда, не забував Шевченко і про суд земний, прозоро натякаючи на помсту посполитого люду, доведеного до межі відчаю, що його слід було б назвати екзистенційним:

Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,

Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!

У Шевченкових ереміядах неважко почути адресовану блудним синам України погрозу *страшним судом*, що вершитиметься уже й не на небесах, а на землі:

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять

І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...

Шевченко не шукає меж для свого лютого сарказму – він віщує страшний пароксизм помсти “немудрого” й “невченого” простолюду, криваву стихію, апокаліпсис, який неминуче настане, якщо “діти юродиві” не схаменуться.

Але уявлення про помсту не залишалось в Т. Шевченка незмінним. То в молодості він кликав “добре вигострить сокиру та й заходитьсь вже будить хиренну волю”; то в “Заповіті” він мобілізував скривджених гаслом порвати кайдани й окропити їх “вражою злою кров’ю”, а ось в одному з останніх віршів Шевченка в картині оновлення, що гряде, з’явилися дещо інші інтонації і слова: згадавши *сокиру*, поет цього разу мовби заперечив самому собі (хоча загалом картина помсти залишалася грізною). Ішлося про алегоричний “старий дуб”, поточений шашіллю:

А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без *сокири*
Аж зареве та загуде
Козак безверхий упаде,

Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого.

“Козак безверхий” тут символізує “посполите” – поки що безелітне! – українське буття, що, зрештою, не може тривати вічно саме так, у безладності й безнадії. Шевченко віщує неминуче настання *іншого життя*, тож вірш завершується крайцем майбутньої ідилії, здійсненої мрії, мовби перед внутрішнім зором поета знову замерехтів його “садок вишневий”.

Мотив суду звучить і в “Давидових псалмах”. “Земних владик” тут судить “Небесний Владика”, до того ж знову за соціальні кривди:

“Доколи будете стяжати
І кров невинну розливать

Людей убогих? а багатим
Судом лукавим помагать?”

Остання репліка Господа особливо показова – про “лукавий суд”, що обслуговує багатих, а не закон. Псалом завершується характерним зверненням до Бога: “Встань же, Боже, суди землю / І судей лукавих”. Цілком очевидно, що йдеться не про якусь однократну дію: ось уже й нам зрозуміло, що “Небесному Владиці” роботи на цьому напрямку вистачить надовго.

Заповідь п'ята. Остерігайтеся московських обіймів.

Настирливі політичні обійми в певних ситуаціях виглядають як запрошення до “інтеграційних процесів”. Про те, чим вони закінчуються, Т. Шевченко писав не раз. У поемі “Великий льох” три душі дівочи карають себе за мимовільні гріхи. Одна за те, що перейшла з відрами вповні шлях Богданові Хмельницькому, коли “він їхав в Переяслав Москві присягати...” Друга – що “Цареві московському Коня напоїла” (себто Петрові І напередодні спалення і сплюндрування Батурина). Третя за те, що усміхнулася Катерині ІІ, коли та пливла “В Канів по Дніпрові”. З тих малих, начебто зовсім мізерних гріхів, за логікою автора “Великого льоху”, і постала драматична містика української історії – втрата волі.

Як сатира на імперське “ощасливлення” підкорених народів сприймалася і сприймається Шевченкова поема “Кавказ”. У ній виразно чується полеміка з Пушкіним як автором “Кавказского пленника” та вірша “Клеветникам России” із прикметною для них глорифікацією мілітарного підкорення Росією народів Кавказу й Польщі. Як відомо, поему “Кавказ” Шевченко присвятив своєму другові Якову де Бальмену, убитому на війні Росії із Чечнею. Поет подумки звертався до нього зі словами туги і скорботи: “Мій Якове добрий! Не за Україну, / А за її ката довелось пролить / Кров добру, не чорну. Довелось запить / З московської чаші московську отруту!”. Смуток цих слів подвійний: Шевченкові жаль утраченого молодого життя, але він тужить ще й від того, що це марна втрата, що кров Якова не за рідний край пролита: її випив невситимий молох московського самодержавництва...

Заповідь шоста. Знаходьте в собі сили, щоби бути одностайними бодай перед зовнішніми загрозами.

Про одностайність як про джерело сили йдеться у вірші “Холодний Яр”:

У Яр тойді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом

Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.

Натомість у поемах “Іржавець” і “Чернець” Шевченко роздумує про трагічну нездатність ватажків порозумітися між собою. Як символ роз’єднаних сил йому “явилися” Іван Мазепа й “фастівський полковник” Семен Палій. Сумним фіналом їхніх протистоянь став рік 1709-й, звідси – скруха, досада, а найголовніше – гіркі докори поета:

Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати?
Ой пожали б, якби були

Одностайне стали
Та з фастівським полковником
Гетьмана єднали.

За брак одностайності Шевченко докоряє обом – і Палію, і Мазепі. Але не тільки їм: за цими двома іменами – посполитий люд, “ми”. “Якби були одностайне стали”; якби “з фастівським полковником гетьмана єднали” – сказано про *всю націю, про нас*.

Заповідь сьома. Цінуйте волю, а коли її немає навколо, внутрішню свободу цінуйте.

Поезія Т. Шевченка – це, як сказали б у Києві і Львові, ціла “Хартія вільної людини”. Взірцем вільної людини для нього був Ян Гус, єретик, професор Празького університету, проповідник, який підніс голос на захист рідної віри, за що й був спалений інквізицією. Самопожертва Яна Гуса тим більше вражає, що сам він добре розумів: лід страху та несвободи не одразу покине “простих людей”, а хтось із них ще й хмизу підкине до вогнища, на якому спалюють “єретика”... Але хтось таки мусить будити темних...

За Шевченковою логікою, є щось страшніше за неволю обставин. Це неволя внутрішня, тюрма, збудована у власній душі. Про це, про життя як вічний моральний вибір він писав у вірші “Минають дні, минають ночі...”, звертаючись до долі із пристрасним благанням:

Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валяться.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше – спати, спати
І спати на волі,
І заснути навів-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

Отакі разючі моральні альтернативи. Сон душі, як відомо, породжує чудовиськ або ж робить людину мертвою заживо. Тому й читаються ці Шевченкові рядки як відчайдушний порив до свободи й того вічного неспокою серця, який і є життям.

Заповідь восьма. Не задріть багатим.

4 жовтня 1845 р. Т. Шевченко написав вірш, що так і називається: “Не завидуй багатому...” “Не завидуй багатому, / Багатий не знає / Ні приятні, ні любові – / Він все те наймає”. А у фіналі вірша – несподіване сумовито-стоїчне узагальнення: “Не завидуй же нікому, / Дивись кругом себе, / Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі”.

Шевченко знав, що убогість породжує злість, а багатство – неситість. Неситість же належала до найбільших пороків у Шевченковому моральному катехізисі – на противагу праведності, що передбачає вірність християнським чеснотам.

Заповідь дев’ята. Вірте у свою будущину, всупереч безнадії вірте.

Шевченкові мріяння нагадують якісь апостольські чаклування: здається, що він навіть, викликає надію, запалює зневірених своєю вірою в будущину. Скільки разів уява поета малювала картини українського щастя; навіть найгостріші його твори осяяні мрією про “світ ясний невечерній”, який колись-таки “тихо засіяє” Як і належить пророкові, він не міг, не мав права залишати свій і без того стражденний народ наодинці з відчаєм. Він мріяв сам – і запалював тих, хто чув його слово, своєю мрією про іншу, кращу, щасливішу Україну.

Заповідь десята. Возлюбіть Україну.

У царській Росії, а потім і в СРСР, любити Україну дозволялося, проте тільки у спеціально відведених місцях. Наприклад, у казематі. Саме в петербурзькому казематі Т. Шевченко написав вірш “Чи ми ще зійдемося знову?”, який нагадує тиху розмову поета з друзями по братству. Проте “через голови” братчиків Шевченко звертався й до нас:

Смиріться, моліться Богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,

Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Шевченко не раз називав Україну Матір'ю: то “заплаканою”, то “усміхненою”, то схиленою у благословенні над своїми “діточками” – і тими, що любили її з колиски, і тими, що повернулися до неї, переставши бути “байстрятами”. Шевченко залишав шанс і для них, скликав усіх заблуканих і невірних: шукайте і знайдіть захований скарб, вертайтеся до своєї Матері! І навіть Бога брав у спільники в тих свої заклинаннях: “Бо хто матір забуває, / Того Бог карає, / Того діти цураються, / В хату не пускають”.

І це особливо вражає в Шевченкові: від болю він міг стати злим, проте не жорстоким. Від жорстокості й холоду він рятувався великою любов'ю до Матері, розтоплюючи нею навіть байдужі та забудькуваті душі. Шевченко ніколи не вибудовував зі своєї любові келію для самотника. Він радше зводив високу сторожову вежу, з якої вимахував смолоскипом, розсипаючи іскри довкола. Шмагаючи не раз “правнуків поганих”, він вірив у можливість прозріння засліплених і заблуканих.

19 грудня 1845 р. в селі В'юнище Т. Шевченко переспівав Давидові псами, і в 136-му псалмі сказав так: “І коли тебе забуду, Єрусалиме, забвен буду...”.

Ці слова напрошуються бути перефразованими: коли тебе забудемо, Тарасе, забвенні будемо. Забвенні – якщо не будемо час од часу скидати із себе марноту людську й думати про те, про що думав він; якщо не возлюбимо свою, нашу, хоч і вимучену “байстрятами”, але все одно вічну Україну так, як він хотів, щоб ми її любили...

Отримано 18 грудня 2013 р.

м. Київ